

L'escritura en femení i el Quebec com a nació contemporània¹

LOUISE DUPRÉ

Universitat del Quebec a Mont-real

La literatura de les dones al Quebec és una literatura rica, diversificada, innovadora, que ha contribuït a constituir una cultura quebequesa original i a fer-la entrar dins els grans corrents de la civilització occidental contemporània. És interessant descobrir amb les escriptores la visió del concepte de *nació*, visió que ha evolucionat en el transcurs dels anys: els textos manifesten a més aquests canvis.

No és en va recordar que *nació* procedeix del mot llatí *nasci*, que significa «naixement», paraula íntimament lligada a la feminitat. Als diccionaris, la primera accepció del terme remet a la pertinença basada en un origen comú: la *nació*, en aquest sentit, és sinònim de «raça». Després el mot s'ha emprat en el sentit de «poble», per evocar els grups caracteritzats per la consciència de la seua unitat (històrica, social i cultural) i pel desig de viure en comú. El terme serveix igualment per definir una comunitat política que gaudeix de certa sobirania o, fins i tot, la població que compon aquest grup. Es tracta, aleshores, d'un concepte polisèmic, susceptible de confondre la definició de la *nació*, sobretot quan es tracta de pobles que no tenen la sobirania absoluta, com és el cas del Quebec. En aquest sentit, «(l)a confusió, pel que fa a la qüestió del Quebec com a nació, resideix principalment en la distinció entre l'Estat, la nació cívica i el grup ètnic», afirmava Donald Ipperciel (2006),² de la Universitat d'Alberta, després que el govern de Harper reconeguera el Quebec com a nació l'any 2006.

De fet, quan es parla de la nació quebequesa, es fa referència a un Estat que gran part de la població voldria independent? Es tracta d'una població de diversos orígens que comparteix el territori del Quebec i que té la consciència de formar part d'una mateixa comunitat? O és més bé una qüestió del grup d'origen francès que constitueix la majoria de la població? Cal destacar que s'han utilitzat els tres sentits durant la història, de forma que de vegades resulta difícil saber amb precisió a quina definició en contret es refereix. Les discussions en torn a aquesta confusió sobrepassen clarament els objectius d'aquest article, però un breu retorn al passat permetrà com a mínim aclarir la qüestió.

¹ Traducció del francès de Janis Piñana Fernández (Universitat Jaume I), dins del Pla estratègic 2010 del Departament de Traducció i Comunicació. Revisió de Joan Verdegall (UJI). El text procedeix d'una conferència realitzada el 14 d'octubre de 2008 al Centre Cultural Octubre a València, en l'àmbit del grup de recerca internacional Dones i nacions, dirigit per Marina López Martínez i Laia Climent.

² Consultat el 28 de novembre de 2009. L'autora de l'article ha traduït al francès les paraules de Donald Ipperciel.

1. Un poc d'història

Recordem breument que la Nova França era una colònia francesa que va ser poblada en el segle XVII: la ciutat de Quebec es va fundar en 1608. Era una colònia que es dedicava al comerç de pells amb els amerindis. Els primers en arribar-hi van ser per tant homes. Més tard, poc a poc, es va voler ocupar el territori amb la colonització de les terres. Llavors van portar les dones, en concret les «filles del rei», les òrfenes que estaven a càrrec de França i que tenien com a missió casar-se amb els colons, com es descriu a la preciosa novel·la d'Anne Hébert, *Le premier jardin* (1988).

Però és sabut que en aquesta època França i Anglaterra eren enemics jurats en el continent europeu, i la guerra va continuar a l'altre costat de l'Atlàntic. Els anglesos es van establir a Amèrica amb la intenció de conquerir el territori de la Nova França. En 1710, van prendre Port-Royal. En 1759, la ciutat de Quebec es va rendir després de la batalla de les Planes d'Abraham. En 1763, el Rei de França va cedir la Nova França a Anglaterra i els francesos passaren a trobar-se sota la dominació anglesa. Com tota potència colonitzadora, Anglaterra va voler assimilar la població francesa i aquesta va emprendre un combat aferrissat per conservar la seua llengua i la seua religió; d'aquí la importància de l'Església Catòlica al Quebec, ja que va col·laborar en la salvaguarda de la tradició francesa.

Malgrat que no puc insistir ací en la lluita del poble francès per protegir la seua llengua i la seua cultura, cal no obstant recalcar-ho. El nacionalisme ha sigut sempre una qüestió important en la història del Quebec i no es poden ometre dos moments clau d'aquest moviment: la insurrecció del Baix Canadà, que es va saldar amb la forca de dotze patriotes en 1838; i la Revolució Tranquil·la, a partir dels anys 1960, que va estar marcada pel combat per la independència del Quebec. Malgrat que es van perdre els dos referèndums sobre sobirania i associació, el primer en 1980 i el segon en 1995, això no impedeix que, com les altres nou províncies membres de la Confederació Canadenca, el Quebec tinga jurisdicció sobre alguns àmbits, especialment sobre la sanitat i l'educació. Aquesta lluita ha tingut una incidència en la identitat dels habitants: el poble del Quebec es defineix com a quebequès i no com a canadenc-francès, denominació que ara es reserva per als francòfons d'altres províncies de Canadà.

En l'actualitat, el Quebec és de fet l'única de les deu províncies de Canadà en què la majoria de la ciutadania parla francès. El poble quebequès s'ha esforçat per constituir una nació de llengua francesa, amb l'ajuda de l'aprovació de la llei 101 en 1977 que va declarar el francès llengua oficial del Quebec (Corbeil, 2007), i de cultura quebequesa —cultura que ha evolucionat amb el transcurs dels anys i que és hui contemporània, urbana i integradora dels immigrants que, a poc a poc, arriben per enriquir-la. Si bé l'expressió *nacionalisme quebequès* corresponia, durant els anys 1960 i 1970, a la lluita dels sectors francòfons vistos aleshores com «les nègres blancs d'Amérique» (Vallières, 1967), el concepte ha experimentat una gran evolució des d'aleshores. Ara s'empra amb el sentit de «poble» format per persones de diferents procedències, unides pel desig de formar una comunitat solidària i respectuosa amb les seues pròpies diferències.

2. I les dones?

Després de la conquesta anglesa, les dones foren delegades per convertir-se en guardianes de la llengua i de la fe. Més instruïdes que els homes, que començaven aviat a treballar a les granges o a l'obra, elles esdevenien sovint mestres, com a mínim fins que es casaven. Ensenyaven a llegir i a escriure als xiquets i xiquetes i de vegades als seus marits. En efecte —a excepció d'aquelles que es feien religioses, sovint per escapar del matrimoni—, la gran majoria de les dones es casaven i tenien molta descendència, al voltant d'una vintena de criatures, ja que l'Església Catòlica no permetia l'anticoncepció. Esposes i mares, les dones es veien confinades a l'esfera domèstica, ja que la vida pública es reservava als homes. Al Quebec, les dones no van obtenir el dret al vot fins a 1940, però la societat quebequesa va mantenir valors molt conservadors fins a la Revolució Tranquil·la de 1960. Llavors es va entrar molt bruscament en un període liberal, modern, que va permetre a la laïcitat reemplaçar progressivament els valors religiosos i donar lloc a noves ideologies: el nacionalisme es va reforçar, com s'ha exposat; però també el marxisme, el feminisme i la contracultura van experimentar un progrés.

Aquest període va iniciar una nova era per a les dones que, des d'aleshores, han tingut accés a l'educació i a l'anticoncepció. També en aquest moment van poder accedir en gran nombre a l'esfera pública: volien lluitar al costat dels homes per la causa nacional o per la causa marxista, volien també articular-se entre elles per dirigir les seues pròpies lluites, conscients que la independència del Quebec i la lluita de la classe treballadora no comportarien necessàriament el seu alliberament. Així doncs, moltes dones han treballat per posar de manifest la seua identitat de dones, juntament amb la identitat de colonitzades i sovint amb la de proletàries, i això ha demostrat que la noció d'*identitat* no és simple i que es viu, de forma personal i individual, dins la pluralitat.

I què ocorre quan a més s'afegeix a la identitat el mot *escriptora*? Cal llegir al respecte el text de France Théoret, «La raison appropriée», a l'assaig *Entre raison et déraison*, que comença amb aquests mots: «Écrivaine et Québécoise» (1987: 11). L'autora parla de la dificultat d'escriure al Quebec, on l'intel·lectualisme no s'havia valorat fins molt recentment. Però sobretot insisteix a la dificultat per una dona d'escriure, que ha de plantar-li cara al seu «superego femení» (1987: 14), ja que «la gran majoria de les dones han hagut de lluitar contra la seua educació» (1987: 18), que les induïa més aviat a servir els altres que a assumir els seus propis desitjos. Per a una dona, a més a més quebequesa, l'escriptura plantejava diversos desafiaments, la complexitat dels quals calia analitzar. I aquesta anàlisi va contribuir a definir i fer evolucionar el concepte de *nació* que, des d'aleshores, només es podrà abordar des d'una perspectiva complexa.

3. Els tres eixos del feminisme

El feminisme quebequès està articulat al voltant de tres eixos primordials, tant a l'escriptura com a l'acció pròpiament dita: la importància de la paraula femenina, el dret al treball i el reconeixement del cos (Collectif Clio, 1983: 494-501). De fet, les dones van voler expressar el que vivien, el que sentien, el que somiaven, per tal d'acabar amb el silenci imposat a les mares i perpetuar una memòria femenina que posara fi a l'amnèsia

de les dones. La paraula femenina, que es va desenvolupar a partir dels anys 1970, per damunt de tot no va ser solament reivindicativa, sinó també una paraula que va alçar el vel que cobria la realitat femenina silenciada, perquè en aquell moment es concebia com una qüestió d'ordre privat.

La paraula femenina es va fer un lloc al domini públic, és a dir, als diaris i les revistes, a la ràdio i la televisió. Es van fundar editorials feministes: Les Éditions du remue-ménage i les Éditions de la Pleine Lune. I també aparegueren diverses revistes, com *Québécoises deboutte!*, *Les têtes de pioche* i *La vie en rose*. Però la importància de la paraula també va esdevenir una temàtica important a la literatura de les escriptores que desitjaven transmetre un missatge a les altres dones: a les seues mares i filles, a les seues amigues i amants. Han testimoniat la seua vida, per això l'autobiografia ha sigut part integrant de l'escriptura. Aquest fet es manifesta en els textos híbrids que combinen el relat, la poesia, la correspondència, el diari íntim i l'assaig, com *L'amèr ou le chapitre effrité* (1977) de Nicole Brossard, *Antre* (1978) de Madelaine Gagnon, o *Dieu* (1979) de Carole Massé. Però aquestes autores han insistit també a la importància de la paraula en ella mateixa, com a l'obra *Bloody Mary* de France Théoret (1977: 23):

[...] les frases es capgiren els mots venen per darrere per començar pel final per desfer tros a tros el disdurs com si fóra possible que les frases començaren pel final com si hi haguera un forat com hi ha un forat al meu cos a partir del qual podria capgirar tros a tros la meua pell a l'inrevés.

De manera semblant a altres escriptores, France Théoret vol fer de la llengua un cos que entre en contacte amb el cos real, que siga capaç de tocar-lo i de *parlar-li*. Aquest objectiu confirma que allò que s'anomena la *llengua materna* és en realitat una llengua patriarcal, en què el mot està deslligat d'allò corporal i en què el masculí predomina sobre el femení: «Desitje donar-li una dimensió emotiva a l'escriptura», escriu France Théoret, «fins i tot una dimensió corporal, per més que aquest mot continue essent sempre una metàfora» (1987: 14). Sense il·lusionar-se, les dones volen fer ressorgir als seus textos, per un pacient treball de ritme i sonoritats, una llengua íntimament lligada a allò pulsional, corporal; una llengua d'abans de la llengua que evoque el període en què el xiquet, que encara no comprenia la significació dels mots, s'expressava mitjançant la glossolàlia.

El cos també és un tema important al mateix temps dins la reivindicació feminista i la literatura: les dones conscients que han d'adaptar-se als criteris dictats pels homes, tant pel que respecta a la seua aparença com a la seua salut psíquica o física. La voluntat d'escapar a la joventut eterna o fins i tot a la definició de bellesa segons les normes masculines apareix als textos, així com la violència conjugal i la pornografia. Però la sexualitat femenina roman al centre dels discursos, i s'aborda l'avortament, el part, així com el desig per un home o per una dona. El lesbianisme és un tema molt nou a la literatura, que desvela una realitat fins aquell moment oculta en la societat quebequesa.³

³ Va ocórrer el mateix amb l'homosexualitat masculina que, durant els anys 1970, comença també a esmentar-se. Pensem en els reculls poètics d'André Roy, per exemple.

Finalment, com s'ha assenyalat, el treball de les dones també va esdevenir un tema de lluita. L'anàlisi marxista de l'època va fer reconèixer la importància del treball de les dones a casa com a participants de l'economia, com denuncia el títol ben revelador d'aquesta obra dramàtica escrita col·lectivament: *Maman travaille pas, a trop d'ouvrage* ("Mamà no treballa, té massa faena"; Théâtre des cuisines, 1976). Però moltes feministes de l'època volien al mateix temps tenir un treball fora de casa i dels fills, de manera que apareixen a la literatura nous temes, com la doble tasca imposada a les dones, la responsabilitat de la llar i la dificultat de crear, degut a la fragmentació del temps.

L'escriptura ja no es pot considerar com una activitat mítica, que pertany a l'Art (amb A majúscula) i que procedeix de la Inspiració. Entesa com un treball d'artesanía que recorda la costura, en endavant es relacionarà amb les condicions de vida de les dones, que són clarament el vincle entre la seua situació i els gèneres literaris que practiquen. Per exemple, Madelaine Gagnon, escriptora, professora d'universitat i mare de fills joves, afirmava a una entrevista que va haver d'esperar a estar de període sabàtic per escriure la seua primera novel·la. Fins aquell moment, estava consagrada als gèneres breus, la novel·la curta i la poesia (Dupré, 1983: 54-55). A la llum d'aquesta confessió, es pot comprendre millor que la poesia haja tingut el favor de les dones.

4. Allò privat és polític

Es pot constatar el profund canvi que es va sentir a les arts i la literatura, així com a la societat, arran de l'arribada de les dones a l'escena pública. Aquesta modificació troba el seu fonament en el precepte feminista «Allò privat és polític». De fet, tot els afers que semblaven del domini de la vida privada i que, per tant, es mantenien ocults —l'avortament, la violència contra les dones, l'incest, els problemes mentals femenins—, és consideren hui problemes socials. Tant a la televisió com als diaris o als llibres, hui se'n parla obertament, se'n discuteix, s'exposa el sofriment de les dones; no per complaença, sinó per impedir que es perpetue el silenci més temps, per tractar de trobar solucions.

Aquests temes van ser no obstant abordats diferentment durant els anys 1970 i 1980. Durant els anys 70, quan la militància feminista era més marcada, la literatura es va situar prop de la reivindicació o del crit. Es reconeix clarament a les obres de Nicole Brossard, Madelaine Gagnon o France Théoret. Però la irrisió també és una forma de contestar al poder masculí, com a la novel·la *L'Euguéllonne* de Louky Bersianik, publicada en 1976, en la qual el personatge epònim és una extraterrestre que arriba a la Terra amb el pretext de trobar el mascle de la seua espècie, és a dir, un home amb qui poder compartir la seua existència. Però, com es pot afigurar, no fa més que constatar fins a quin punt és sexista la societat. Aquesta novel·la al·legòrica, escrita en versicles, seguint l'exemple de la Bíblia, constitueix un profund qüestionament del sistema patriarcal, de les seues institucions i del seu pensament. La ironia, és conegut, és una arma de contestació molt poderosa i les dones l'han aprofitada, com ho mostra Lucie Joubert al seu assaig *Le carquois de velours: l'ironie au féminin dans la littérature québécoise 1960-1980* (1988), en què analitza els textos de novel·listes com Marie-Claire Blais, Michèle Mailhot, Gabrielle Roy i Monique Bosco, entre altres.

Aquest període en què l'escriptura era reivindicativa serà reemplaçat, a principis dels anys 1980, per un altre període, menys militant, que afavoreix l'exploració de la subjectivitat. És de fet l'època en què el feminisme de la diferència, que posa en evidència les diferències entre els homes i les dones, és suplantat per una tercera fase del feminisme, en què s'admet que hi ha límits a la diferenciació sexual i es reconeixen les contradiccions de la psique femenina. Més conscients del fet que la identitat no es determina definitivament d'una vegada sinó que està en constant evolució, les dones volen saber qui són, comprendre millor les seues contradiccions i contribuir a fer amb els seus textos una crítica del feminisme per ajudar-lo a avançar. Així doncs, aquest període, propici per a l'eclosió d'una escriptura de la intimitat, no és un retrocés en relació amb els reptes socials de l'època, sinó una altra forma de dialectalitzar els vincles entre allò privat i allò polític.

5. La incidència de la intimitat

Intimus, en llatí, significa «el que es troba més a l'interior». Cal llavors qüestionar la interioritat per comprendre la psique femenina i permetre l'entrada de les figures femenines inestables a les representacions simbòliques. Al Quebec, les autores dels anys 1980 van abordar les sensacions, les emocions, els pensaments, els somnis, les ferides de les dones.

Una segona generació d'escriptores es va afegir a la primera: Anne-Marie Alonzo, Geneviève Amyot, Claudine Bertrand, Louise Cotnoir, Carole David, Louise Desjardins, Denise Desautels, Danielle Fournier, Élise Turcotte, Louise Warren, per enumerar-ne algunes. Tots els aspectes de la subjectivitat femenina han estat representats: l'erotisme entre dones amb Anne-Marie Alonzo, la infància i el vincle mortífer amb la mare amb Denise Desautels, la necessitat d'amor i el desig amb Danielle Fournier, la mort amb Élise Turcotte, els orígens italians amb Carole David, la societat patriarcal amb Louise Cotnoir, l'incest amb Claudine Bertrand, les relacions amb els fills amb Geneviève Amyot. Aquesta breu enumeració no pot reflectir la complexitat i la profunditat dels temes desenvolupats a la gran varietat de textos, però permet com a mínim percebre l'interès de les dones per problemàtiques que els escriptors masculins a penes havien abordat.

Es pot observar que la relació entre el subjecte i la col·lectivitat no és directa, com ho era durant la dècada de 1970. Però malgrat que el compromís feminista no apareix clarament als textos, l'escriptora s'esforça a desvelar la situació de les dones, els seus desitjos i el seu patiment en una època en què la subjectivitat es troba en redefinició dins d'una societat també en redefinició, a causa del canvi ràpid dels valors, les noves tecnologies que han trastornat la vida corrent i la globalització. El Quebec està cada volta més en contacte amb altres cultures a través de la televisió, Internet, els desplaçaments freqüents i una immigració que fa de la nació quebequesa una nació amb identitats complexes, de múltiples procedències. No es pot obviar l'aportació de les dones a aquesta integració de les diferències culturals. L'escriptura ha acollit textos d'autores immigrants, com Anne-Marie Alonzo i Mona Latif-Ghattas, ambdues nascudes a Egipte; Abba Farhoud i Nadine Ltaif, nascudes al Líban; Marie-Célie Agnant, nascuda a Haití, etc. Però la cerca d'una identitat femenina oberta i plural ha afavorit també en gran mesura les relacions entre les escriptores francòfones i anglòfones. Gail Scott, Erin Mouré, Ann Charney i Linda Leith, que viuen a Mont-real, formen part de la vida literària quebequesa.

6. El feminisme hui

Quina és la situació actual del Quebec, on les consecucions del feminisme no es poden posar en dubte, malgrat que les condicions de vida de les dones no són perfectes? Les reivindicacions de les dones han conduït a la intervenció de l'Estat: el dret a l'avortament, la igualtat d'oportunitats en el sector laboral, la paritat salarial, les baixes de maternitat, són alguns exemples d'aquestes consecucions. S'ha entrat en un període qualificat de *postfeminisme*. Per a moltes dones joves, les lluites del passat són ocultes i l'emancipació femenina és evident, de forma que, amb la voluntat de prendre distància amb relació a les seues mares, ja no es consideren feministes. Aquest fet es pot identificar en moltes escriptores joves. Per bé que l'escriptura se centre en la subjectivitat femenina en poetes com Tania Langlais i Kim Doré, en novel·listes com Marie-Sissi Labrèche i Maryse Latendresse, hi ha la sensació que la consciència de pertànyer a una comunitat de dones ja no és una qüestió clau.

Però les autores de la primera i la segona generació del feminisme han experimentat igualment una evolució. Els nous desafiaments engendrats pels problemes polítics, econòmics i ecològics de la nostra època han descentrat les problemàtiques feministes; no obstant això, no es pot concloure que el feminisme siga mort. L'interès per les dones continua llegint-se a la poesia i a les novel·les actuals, com també al teatre. Així doncs, la directora Brigitte Haentjens, arran de la creació de l'espectacle *Tout comme elle*⁴ (Dupré, 2005) sobre la relació mare i filla, en 2006, creat a Mont-real amb cinquanta actrius, afirmava a una conversa que vam mantenir (Dupré, 2006: 95-96):

Louise Dupré: Dius que «Fa uns dotze anys, treballava amb textos masculins» i ara treballes cada volta més amb textos de dones. Per què? Per compromís? O per necessitat interior?

Brigitte Haentjens: És més una qüestió de necessitat interior. A més, al mateix temps, s'ha convertit en una forma de compromís. Ha coincidit amb un alliberament de la pressió que exercien al meu treball artístic les normes, els caps, les institucions. De fet, durant molt de temps he rebutjat el fet de ser una dona en l'àmbit artístic, no volia fer creacions femenines, potser volia demostrar que sabia treballar tan bé com els homes. La direcció ha sigut sempre territori masculí. És possible que ara tinga menys necessitat de reconeixement... o d'un cert tipus de reconeixement burgés. L'interès per la dimensió femenina m'ha arribat prou tard, tenia ja uns 40 anys... Tinc la impressió que per a molta gent el territori femení es percep com el lloc dels humors, de la sang, dels fluids, que és repel·lent, regalimós, orgànic... terrorífic.

Es pot comprovar que la consciència feminista ressorgeix constantment en els intercanvis entre les dones i en les seues creacions. Està ben arrelada en la societat quebequesa, on les creadores són escoltades, tenen difusió, un èxit sense mitigació a l'àmbit públic, com es pot observar per les produccions de Brigitte Haentjens. Ocorre el mateix amb les poetes i les novel·listes, que s'han obert camí a la cultura quebequesa. En aquest sentit, la paraula de les dones és ben viva, si bé el feminisme no és tant omnipresent entre les dones ara com durant els decennis que van seguir a la Revolució Tranquil·la.

⁴ Aquest espectacle es va crear a partir d'un text escrit especialment per a Brigitte Haentjens: *Tout comme elle*.

La qüestió nacional es troba en la mateixa situació, molt lluny d'estar agonitzant. Es va poder comprovar el 12 i el 13 de setembre de 2009, arran de l'espectacle *Le Moulin à paroles*, creat en ocasió del 250è aniversari de la Batalla de les Planes d'Abraham al Quebec. Durant vint-i-quatre hores, diverses personalitats quebequeses van llegir textos de diferents tendències que evocaven la història del Quebec. Entre els lectors, es trobaven francòfons, però també anglòfons i al·lòfons, cosa que demostra que la noció de *nació quebequesa* correspon a la visió d'una comunitat de diverses procedències que comparteix un territori comú i un projecte de societat.

7. Escriure al Quebec

Una qüestió queda tanmateix subjacent en aquest article: actualment encara hi ha una literatura típicament nacional, és a dir, una literatura que es puga identificar com a quebequesa? Si, com ocorre amb la qüestió feminista, la qüestió nacional rarament s'aborda de forma directa a la ficció, es pot trobar igualment, de forma indirecta, la presència de la cultura quebequesa. No hi ha dubte que queden rastres d'una memòria històrica: la dominació anglesa, el predomini de la religió catòlica, els orígens més que modestos dels quebequesos, la presència dels pobles originaris, el pas bruscat d'una societat tradicional a una societat molt liberal, la integració dels immigrants de diferents països, l'obertura al món, l'amor pel Quebec que, sovint, va acompanyat d'una crítica constructiva sobre allò que hom somia per a la pròpia persona, per al seu país, etc.

Però també hi ha, per a les dones, els rastres d'una certa alienació, també present al textos més recents. L'autoficció *Bordeline* (2000) de Marie-Sissi Labrèche, per exemple, relata la infància d'una xica jove que sofreix un problema de personalitat. Filla d'una esquizofrènica que va intentar suïcidar-se, la narradora pateix el mal de viure, que la porta a multiplicar les relacions sexuals amb homes d'una nit. Aquesta situació podria donar-se en qualsevol país occidental, però el context on se situa la infància de la narradora, un barri sense recursos de Mont-real, reflecteix la vida quebequesa. En aquest sentit, *Bordeline* contribueix a escriure algunes pàgines de la xicoteta història de les dones al Quebec.

Dones, quebequeses, membres d'una societat en què comparteixen valors i ideals amb els homes, membres d'una comunitat que traspasa llargament les fronteres del Quebec, les escriptores estan atentes al batejar del món: la dificultat de viure dels individus confrontats a uns valors en constant canvi, els conflictes internacionals, la pobresa en augment, els desastres ecològics que amenacen el planeta, però també el desig de trobar ponts entre les diferents nacions i establir noves aliances per tal de trobar solucions. Sobretot, les escriptores es troben davant d'una consciència crescuda per la complexitat del mot *identitat*, tant individual com nacional, somiant l'escriptura com una força de resistència activa enfront d'una civilització que tracta, com totes les civilitzacions de la història, d'alienar i explotar l'individu i la col·lectivitat.

BIBLIOGRAFIA

- BERSIANIK, L. (1976): *L'Euguélonne*, Mont-real, La Presse.
- BROSSARD, N. (1977): *L'amèr ou le chapitre effrité*, Mont-real, Les Quinze éditeurs.
- COLLECTIF CLIO, L. (1983): *L'histoire des femmes au Québec depuis quatre siècles*, Mont-real, Éditions du Club Québec Loisirs Inc., 494-501.
- CORBEIL, J. (2007): «Principales dispositions de la Charte de la langue française (loi 101)», *L'embaras des langues: origine, conception et évolution de la politique linguistique québécoise*, Mont-real, Québec Amérique, 491-504.
- DUPRÉ, L. (1983): «De la chair à la langue: poésie et féminisme», *La vie en rose*, 11, 54-55.
—2006: *Tout comme elle, suivi d'une conversation avec Brigitte Haentjens*, Mont-real, Québec Amérique, 95-96.
- GAGNON, M. (1978): *Antre*, Mont-real, Les Herbes rouges, 65-66.
- HÉBERT, A. (1988): *Le premier jardin*, Paris, Seuil.
- IPPERCIEL, D. (2006): *Defining Quebec as a Nation / Les Québécois forment une nation*, <www.expressnews.ualberta.ca/article.cfm?id=8082> [Consulta: 11 desembre 2006].
- JOUBERT, L. (1998): *Le carquois de velours: l'ironie au féminin dans la littérature québécoise 1960-1980*, Montréal, l'Hexagone.
- LABRÈCHE, M. (2000): *Borderline*, Mont-real, Boréal.
- MASSÉ, C. (1979): *Dieu*, Mont-real, Les Herbes rouges.
- THÉÂTRE DES CUISINES, L. (1976): *Maman travaille pas, a trop d'ouvrage*, Mont-real, Éditions du remue-ménage.
- THÉORET, F. (1987): *Entre raison et déraison*, «La raison appropriée», Mont-real, Les Herbes rouges, 11, 14, 18.
—(1977) *Bloody Mary*, Mont-real, Les Herbes rouges, 45, 23.
- VALLIÈRES, P. (1967): *Nègres blancs d'Amérique*, Mont-real, Éditions Parti pris.